

Magsugárzások

Dr Smeller László Biofizikai és Sugárbiológiai Intézet

- tulajdonságai
- mérése
- dozimetriája
- orvosi alkalmazása

Alapfogalmak

- Magsugárzás:
  - Az atommag átalakulásakor keletkezik.
  - α (He^{2+}), β (e^- , e^+), γ (em.), n ... sugárzás
- Izotóp (azonos protonszám eltérő neutronszám)
- Radioaktív izotóp (instabil, bomlik, sugároz)
- Aktivitás ($\text{Bq} = \text{bomlás/s}$)
- Exponenciális bomlástörvény

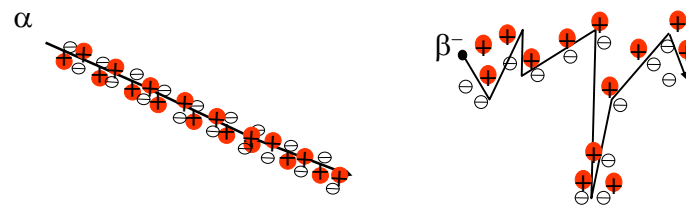
bővebben ld. középiskolás tananyag, ill. az orvosi fizika alapjai c. tárgy előadásanyagai:
www.sote.hu ill. biofiz.sote.hu/index.php?p=oktatas&mid=2&a=tantargy&id=5

A magsugárzások kölcsönhatása az anyaggal

magsugárzások $\begin{cases} \text{elnyelődése} \\ \text{mérése} \end{cases}$
 kölcsönhatás $\Rightarrow$ energiaátadás

α	} töltött részecske $\rightarrow$ direkt ionizáció
β	
γ	} töltéssel nem rendelkezik $\rightarrow$ indirekt ionizáció
n	

Töltött részecskék ionizáló hatása

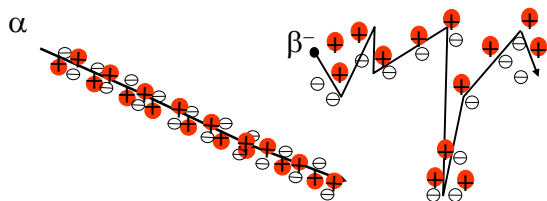
Az ionizációhoz szükséges energia a részecske (kinetikus) energiáját csökkenti.

Az energia egy bizonyos úton elfogy.

Hatótávolság.

Az α és β sugárzás hatótávolsága

	α	β
levegőben	cm	m
szövetben	μm	cm
ionizáció- képesség	nagy	kisebb

A γ -sugárzás elnyelődése

γ -sugárzás és anyag kh.:

Fotoeffektus

Compton effektus

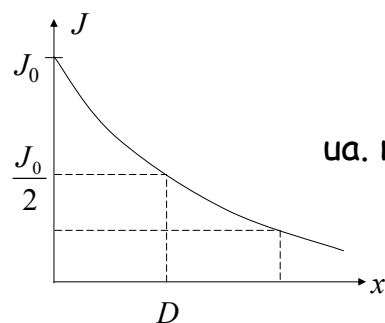
Párképződés

Id. gyakorlat
nukl. alapm.
 γ -abszorpció

Töltött részecskének (általában e^- -nak) adódik
át az energia $\rightarrow$ ionizál

Bekövetkezésük véletlenszerű $\rightarrow$ exponenciális
sugárgyengülési törvény (u.a. mint a rtg. sug.)

A γ -sugárzás gyengülése

$$J = J_0 e^{-\mu x}$$

ua. mint a röntgensugárzás

A magsugárzások detektálása

szcintillációs

ionizációs

termolumineszcens

fotográfiai (film)

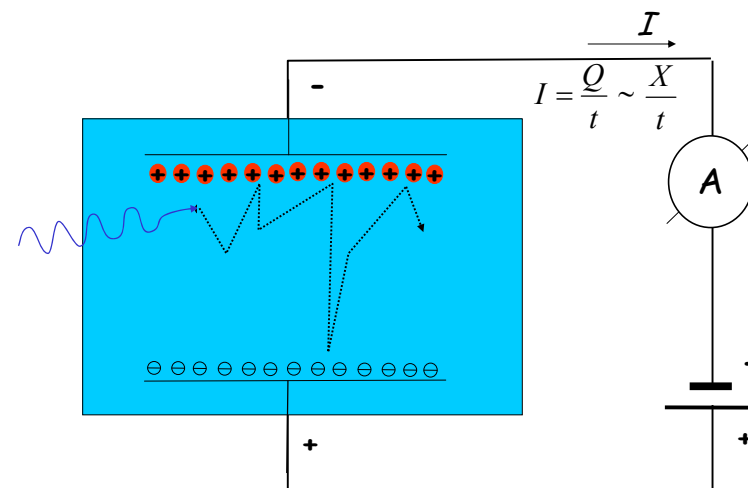
félvezető

Szcintillációs detektor

ld. gyakorlat

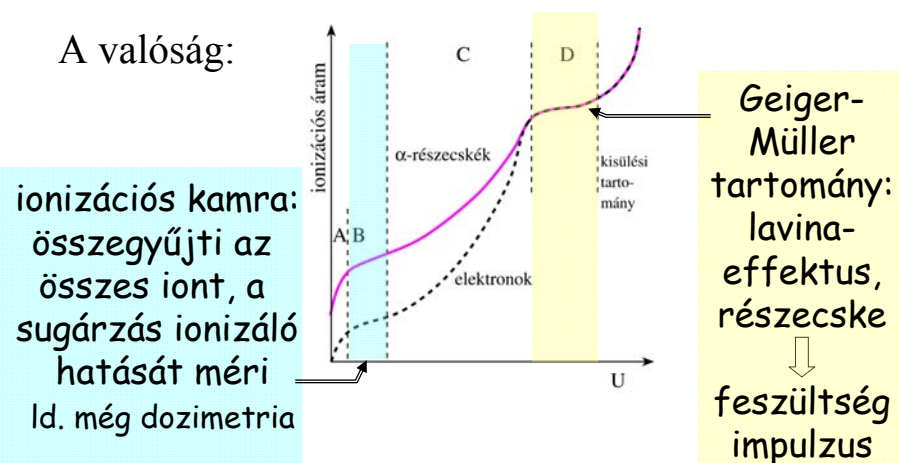

Ionizáción alapuló detektálás

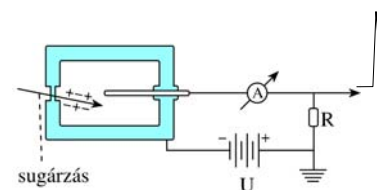

Ionizáción alapuló detektálás

A valóság:

G-M cső

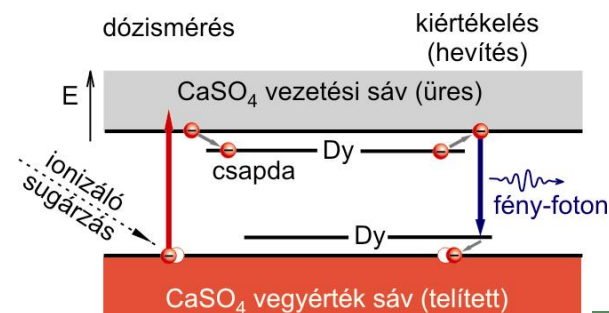
hátránya: kis érzékenység γ sugárzásra
energiaszelektivitás hiánya

előnye: egyszerű felépítés

alkalmazása: főleg dozimetriában

Termolumineszcencia

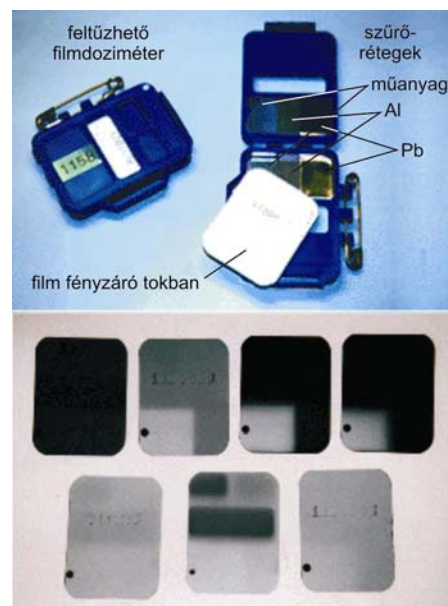

Id. gyakorlat

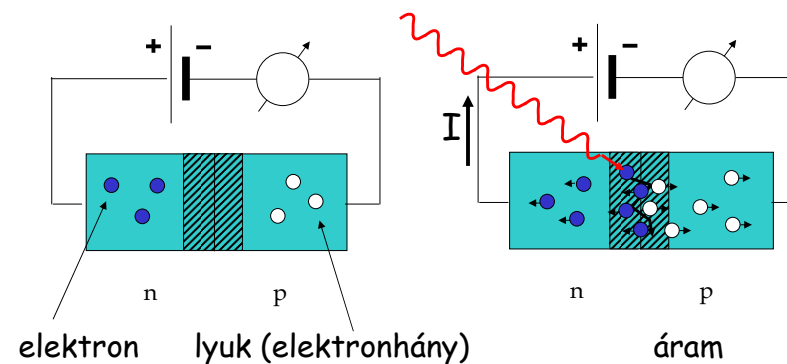
Fotokémiai detektálás

Ld. gyakorlat

Félvezető detektor

Elv: félvezető dióda záróirányban a sugárzás szabad töltéshordozókat kelt

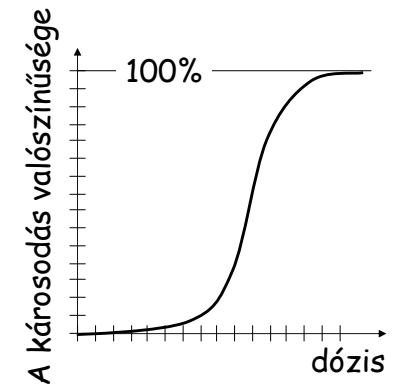
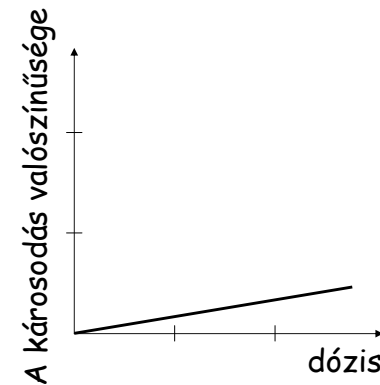
Az ionizáló sugárzások biológiai hatása

A sugárhatás osztályozása

Sztokasztikus

Determinisztikus

A sugárhatás osztályozása

Sztokasztikus

Determinisztikus

Kis dózisok esetén
Kevés számú találat
Véletlenszerűen kialakuló
Nincs küszöbdózis
Súlyosság f. len a dózistól

Nagy dózisok esetén
Sok találat
Törvényszerűen kialakuló
Van küszöbdózis
Súlyosság nő a dózissal

Sugárveszélyes
munkahelyen dolgozók,
rtg. ill.
izotópdiagnosztikai
vizsgálatok páciensei

sugárbalesetek
Sugárterápia

Sugárvédelem és dozimetria

A sugárvédelem feladata:
dózisteljesítmény mérés
szennyezettség mérés
személyi dózismérés

Dózisfogalmak

Elnyelt dózis:

$$D = \frac{dE}{dm}$$

A dm tömegű anyagban a sugárzásból elnyelt energia

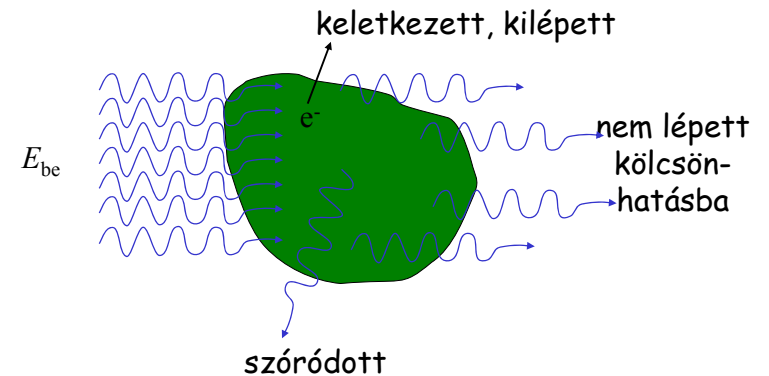
Mértékegysége $J/kg = Gy$

➡ Egységnyi tömegnek átadott energia

Elnyelt dózis:

$$D = \frac{dE}{dm}$$

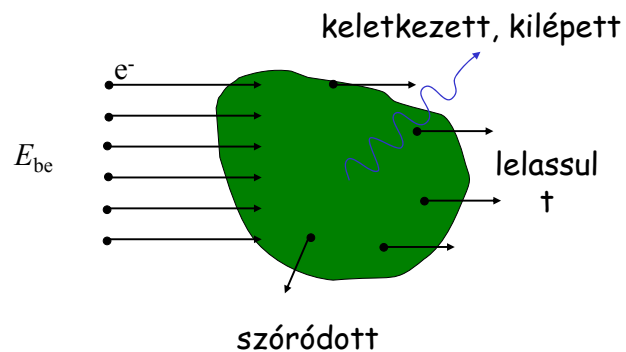
A dm tömegű anyagban a sugárzásból elnyelt energia

Elnyelt dózis:

$$D = \frac{dE}{dm}$$

A dm tömegű anyagban a sugárzásból elnyelt energia

Elnyelt dózis:

$$D = \frac{dE}{dm} \quad [Gy]$$

Mérése:

- direkt módon nehéz (minimális hőmérséklet-emelkedés $\Delta T = 0,003 \text{ } ^\circ\text{C} / 2 \text{ Gy}$)
- indirekt módon
  - ionizációs kamra
  - félvezető detektor
  - termolumineszcens dózismérő
  - ...

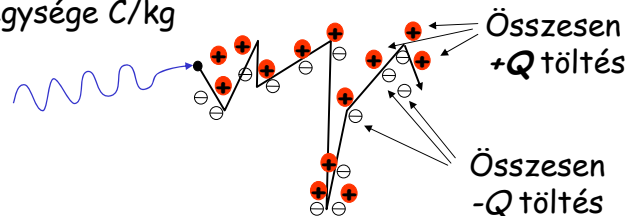
Besugárzási dózis:

$$X = \frac{dQ}{dm}$$

dm tömegben keltett + ill. - töltés

Csak γ és röntgensugárzásra, levegőben!

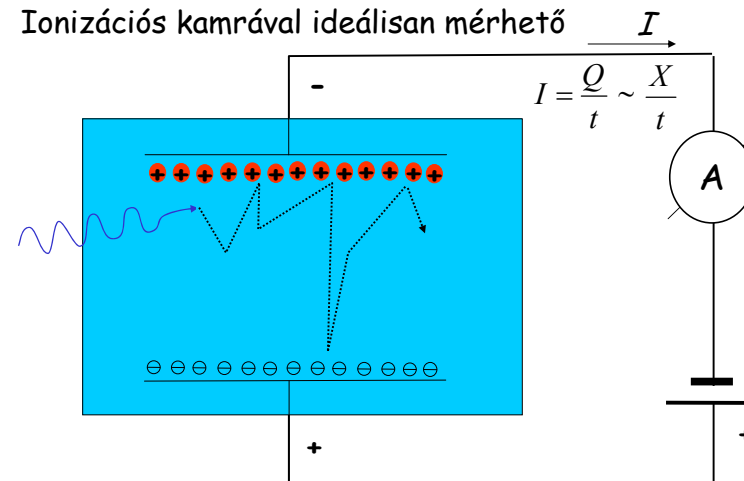
Mértékegysége C/kg

Besugárzási dózis:

$$X = \frac{dQ}{dm}$$

Ionizációs kamrával ideálisan mérhető

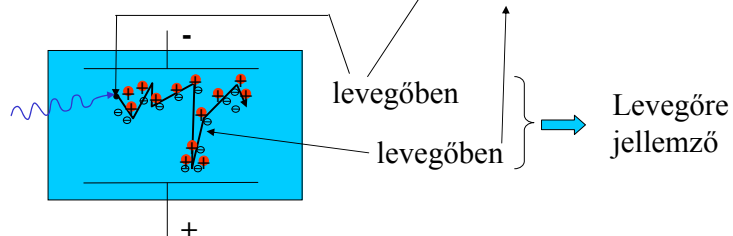
Besugárzási dózis:

$$X = \frac{dQ}{dm}$$

Mire jellemző?

Hogyan számolhatjuk át elnyelt dózissra?

→ Lényeges, hogy hol történt az elnyelés (foton esetén), hol keletkeznek a töltések

Besugárzási dózis:

$$X = \frac{dQ}{dm}$$

Levegőben mért besugárzási dózis átszámolása:

Levegőben 1 ionpár keltéséhez 34 eV energia szükséges*

$$\begin{array}{ll} 34 \text{ eV} = 34 \cdot 1,6 \cdot 10^{-19} \text{ J} & \longrightarrow 1,6 \cdot 10^{-19} \text{ C} \\ 34 \text{ J} & \longrightarrow 1 \text{ C} \end{array}$$

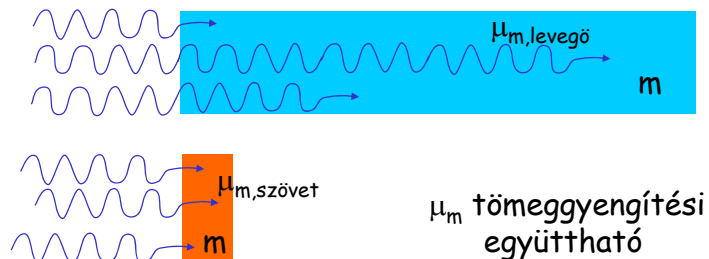
$$1 \frac{\text{C}}{\text{kg}} \Rightarrow 34 \frac{\text{J}}{\text{kg}} = 34 \text{ Gy}_{\text{lev}}$$

* Elektronok esetén. Protonok, α részecskék esetén ≈ 35 eV

Levegőben mért dózis átszámolása:

A szövetekben mért dózis érdekelt bennünket !!

Ugyanaz a sugárzási tér szövetekben nagyobb dózist eredményez, mert a szövetek elnyelőképessége nagyobb.

Levegőben mért dózis átszámolása:

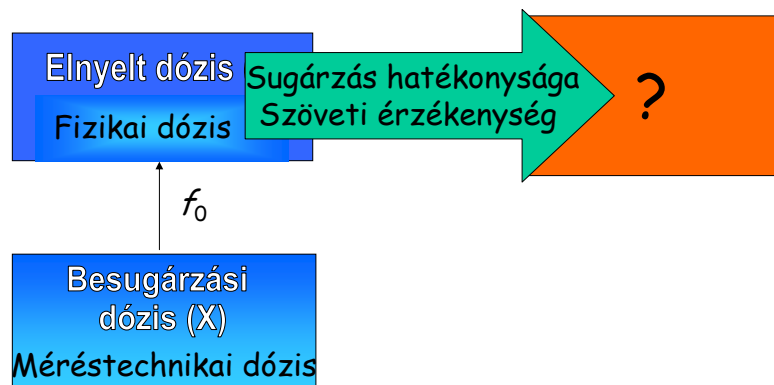
$$\frac{D_{szövet}}{D_{levegő}} = \frac{\mu_{m,szövet}}{\mu_{m,levegő}}$$

$$D_{szövet} = \frac{\mu_{m,szövet}}{\mu_{m,levegő}} f_0 X \quad f_0 = 34 \frac{J}{C}$$

Eddigi dóziszfogalmak:

A sugárzást jellemző fizikai mennyiségek

Biológiai hatás

Sugárterápia (Determinisztikus hatás)

Általában

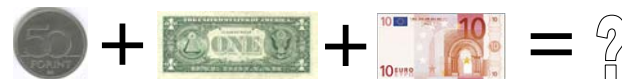
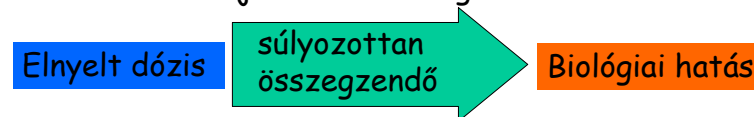
- egyfajta sugárzással
- egyfajta szövetet sugározunk be

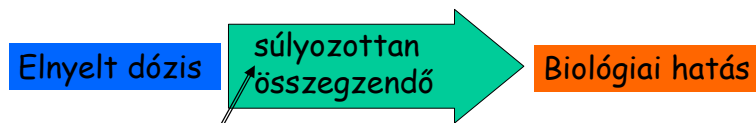
Sugárvédelem (Sztocasztikus hatás)

Általában

- többfajta sugárzással
- többfajta szövetet sugározunk be

Súlyzófaktor: Sugárzás hatékonysága
Szöveti érzékenység

Egyenérték dózis: $H_T = \sum_R w_R D_{T,R}$ [Sv]

Súlyozottan összeadja a különböző sugárzásokból (R) az adott szövetben (T) elnyelt dózisokat.

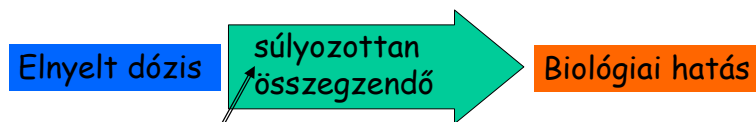
Például:

$$H_{\text{bőr}} = w_{\text{alfa}} D_{\text{bőr,alfa}} + w_{\text{beta}} D_{\text{bőr,beta}} + w_{\text{gamma}} D_{\text{bőr,gamma}}$$

w_R súlytényező

Az adott sugárzás hatékonysága (sztochasztikus hatás kiváltásában) hányszor nagyobb, a röntgen- ill. γ -sugárzáshoz képest.

Részecske	Energia	w_R
Foton		1
Elektron		1
Neutron	<10 keV	5
	10 keV-100 keV	10
	100 keV- 2 MeV	20
	2 MeV - 20 MeV	10
	> 20 MeV	5
Protonok	> 2 MeV	5
Alfa részecskék		20

Súlyzófaktor: Sugárzás hatékonysága
Szöveti érzékenység

Effektív dózis: $E = \sum_T w_T H_T$ [Sv]

Súlyozottan adja össze a különböző szöveteket (T) ért egyenérték dózisokat.

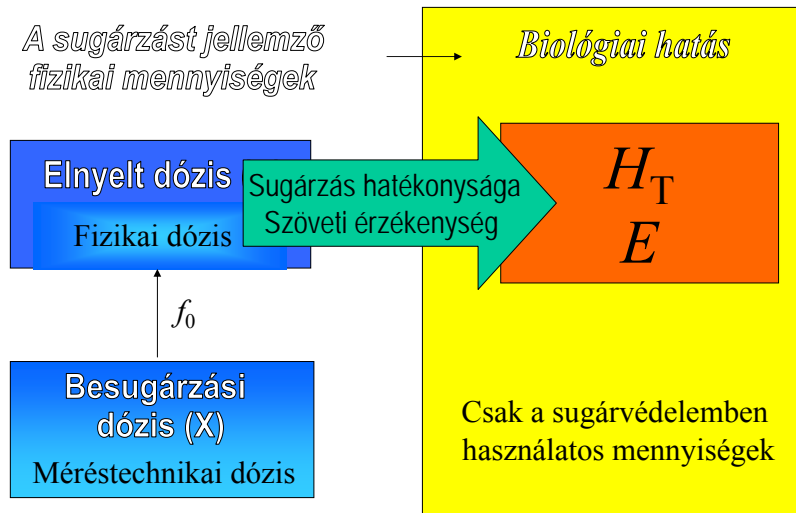
$w_T H_T$ jelenti a H_T dózisnak az egész test sugárkárosodásához való hozzájárulását. $\sum_T w_T = 1$

w_T súlytényező

Megmutatja, hogy az illető szövet-szerv milyen hányadban vesz részt a teljes károsodásban akkor, ha homogén sugárzás érte a az egész testet.

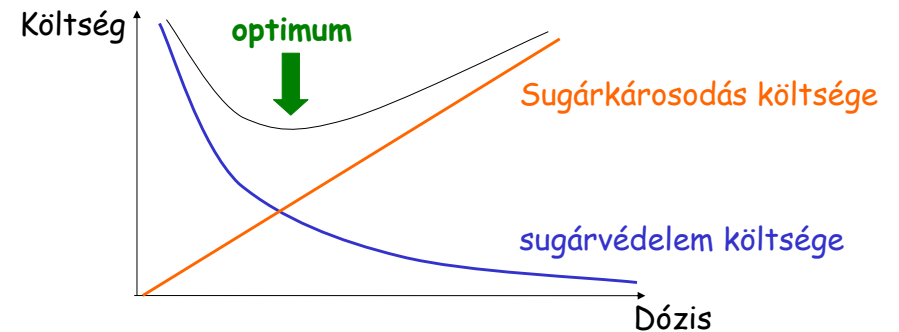
Szövet/szerv	w_T	Szövet/szerv	w_T
gonádok	0,2	máj	0,05
vörös csontvelő	0,12	nyelöcső	0,05
vastagbél	0,12	pajzsmirigy	0,05
tüdő	0,12	bőr	0,01
gyomor	0,12	csontfelszín	0,01
húgyhólyag	0,05	egyéb	0,05

Dózisfogalmak összefoglalása

ALARA elv

- As Low As **Reasonably** Achievable
- Olyan kevés, ami **ésszerűen** elérhető

Dóziskorlátok

Foglalkozási dóziskorlát munkavállalókra

- egész testre 100 mSv/5 év
- 50 mSv/év (kb. 10 μSv/h)

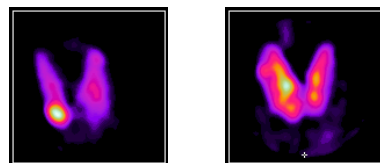
- szemlencsére 150 mSv/év
- bőrre 500 mSv/év
- végtagokra 500 mSv/év

Dóziskorlátok-veszélyek

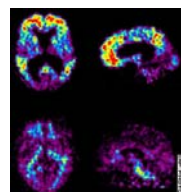
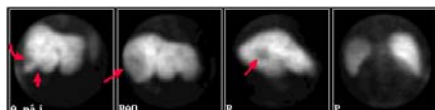
Elfogadható kockázattal járó sugárterhelés
Ez alatt sem biztonságos a sugárzással végzett munka!
(a sztochasztikus károsodás arányos a dózissal!)

Minden veszélyes!

Az izotópdiagnosztika fizikai alapjai

• Bevezetés

• Az izotóp kiválasztásának szempontjai

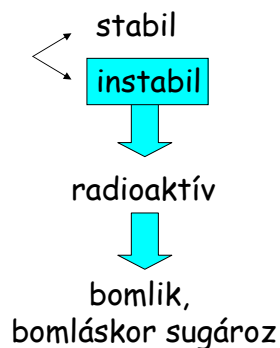
• Izotópdiagnosztikai vizsgálati technikák

Bevezetés

Izotóp: azonos **Z** különböző **N** különböző **A**
rendszer **neutronszer** **tömegszer**

Egy elem különböző izotópjai

A kémiai tulajdonságokat az elektronburok határozza meg.
Z = elektronok száma
⇒ a stabil és instabil izotópok kémiai és biológiai viselkedése (anyagcsere!) megegyezik.
De a **radioaktív** izotóp sugároz és **detektálható!**

Izotóp ⇒ radioaktív izotóp

Izotópdiagnosztika: olyan módszer, amely során a radioaktív **izotópok** által kibocsátott **sugárzás mennyiségének**, térbeli és időbeli **eloszlásának** detektálásával nyerünk **diagnosztikai információt**.

Milyen információt kaphatunk?

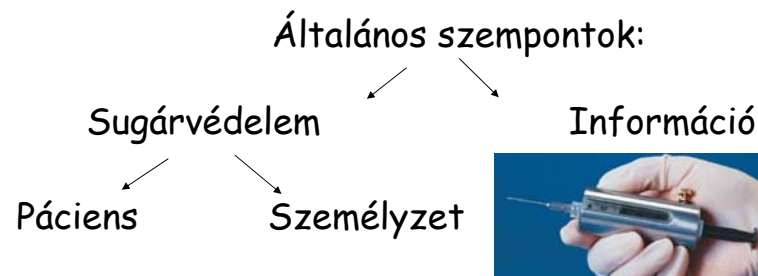
A vizsgált szerv mérete, működőképessége, a funkció sebessége (pl. pajzsmirigy jódfelhasználása)

Hevesy György
1885-1966
1943 Nobel díj

Többletinformáció: Funkció! Morfológiai információ mellett a működés sebességét is megmérhetjük: hipofunkció - hiperfunkció
megj: ne keverjük össze a kontrasztanyaggal!!!

Alapvető sugárvédelmi szabály: Az izotóp akkor a legveszélyesebb, ha inkorporálódik.
Most mégis ezt tesszük! Miért?

Cost-benefit elv:
Megéri-e a sugárkárosodás kockázata az így kapható információt? (Minden tevékenység veszélyes!)

Az izotóp kiválasztásának szempontjai

1. Melyik **elem** izotópját használjuk?
2. Mekkora **aktivitást** használunk?
3. Milyen hosszú legyen az izotóp **felezési ideje**?
4. Milyen **sugárzást** emittáljon az izotóp?
5. Mekkora legyen a sugárzás **energiája**?

1. Melyik elem izotópját használjuk?

Amelyik felhalmozódik a vizsgált szervben (kritikus szerv)

Tipikus pl. ^{131}I pajzsmirigy
 ^{59}Fe vörösvértest

De! Nincs minden szervben
=> hordozómolekulát

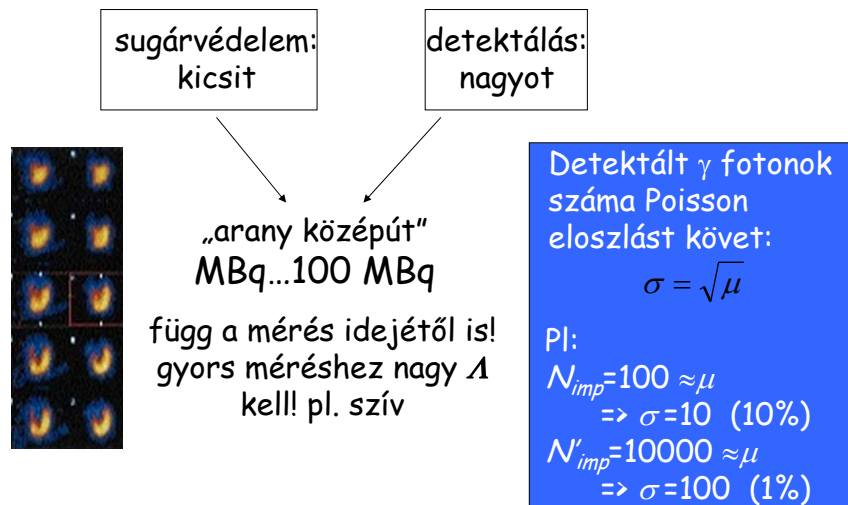
előny: (majdnem) szabadon választható az izotóp, az izotóp tulajdonságai **optimalizálhatóak** a sugárvédelem és a mérés szempontjából

Megj:nagyon **kis mennyiség!** pmol (ld. jegyzet 34-36 feladatok)
ilyen kis mennyiségben nem mérgező!

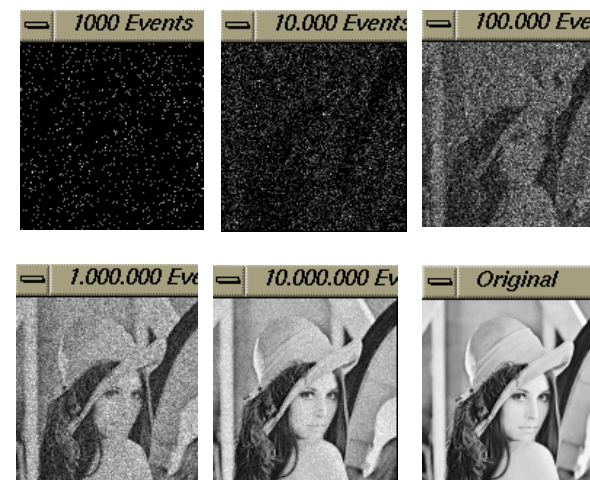
Az elemek periódusos rendszere

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

2. Mekkora aktivitást használjunk?

Képmínőség $\leftrightarrow$ Dózis

3. Felezési idő

$$\lambda = \left| \frac{\Delta N}{\Delta t} \right| \quad \frac{\Delta N}{\Delta t} = -\lambda N$$

$$\lambda = \lambda N = \frac{\ln 2}{T} N$$

A bevitt radioaktív atomok száma: $N = \frac{\lambda T}{\ln 2}$

Mivel (majdnem) az összes radioaktív atom a testben bomlik el: $N \sim$ sugárterhelés

Ugyanakkora λ mellett a sugárterhelés kisebb felezési idejű izotóp választásával csökkenthető!
 $\Rightarrow T$ legyen minél rövidebb

De!

- T nem lehet rövidebb, mint a vizsgálandó folyamat karakterisztikus ideje.

Pl. vvt élettartam $\approx$ hónap

~~^{99m}Tc $T = 6\text{h}$ (túl rövid!)~~
 ^{51}Cr $T = 28$ nap OK
 ~~^{60}Co $T = 5$ év (túl hosszú!)~~

- Szállítás problémája:

10 T alatt $\lambda \rightarrow \lambda/1000$

Pl.: ha $T = 2$ perc 20 perc múlva 1MBq $\rightarrow$ 1kBq

$\Rightarrow$ a nagyon rövid felezési idejű izotópokat helyben kell előállítani! (ciklotron, Tc-generátor)

pl. ^{18}F 110 perc ^{15}O 2 perc (PET)

4. Milyen sugárzást emittáljon az izotóp?

lehetőségek:

α
 β^+, β^- } bomlás $\Rightarrow \alpha, \beta^+, \beta^-, \gamma$ sugárzás

Elnyelődésük eltérő

α, β^+, β^- hatótávolság
 γ exponenciális gyengülés

$\alpha, -$
 β^+, β } hatótáv } $\begin{cases} < \text{mm} \\ \text{mm-cm} \end{cases}$ } nem lép ki a testből

információt nem ad,
csak károsít

γ : csak részben nyelődik el, detektálható

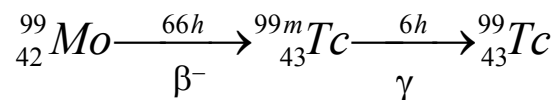
Az optimális izotóp csak γ sugárzást emittál!

kivétel PET, ahol β^+ izotópot használunk. (ld. később)

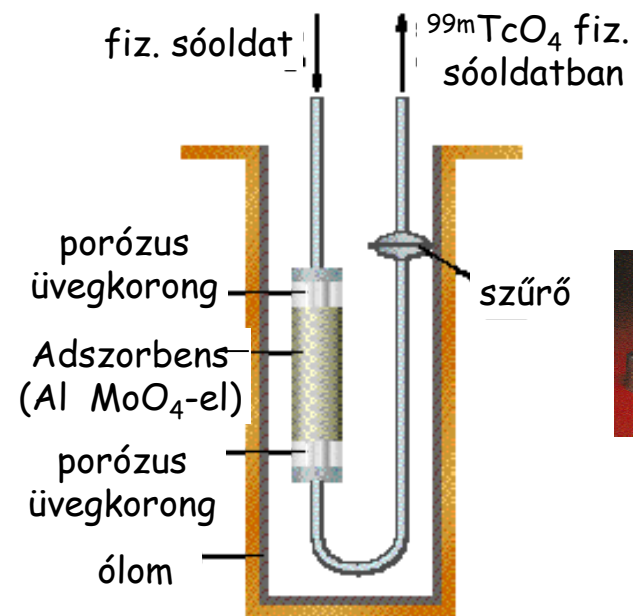
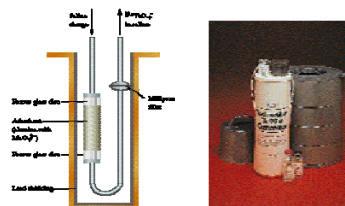
A tisztán γ -sugárzó izotóp:

- ritka
- izomer magátalakulás pl. ^{99m}Tc

Tc generátor

Időben szétválik a β^- és a γ kibocsátás.
Elkülöníthető a ^{99m}Tc ami tisztán γ -sugárzó.

5. Mekkora energiájú legyen a γ -foton?

nagy energia:

kevésbé nyelődik el a szövetekben (sugárkárosodás)
de nehéz detektálni

kis energia:

nagyrészt elnyelődik a szövetekben $\Rightarrow$ károsít

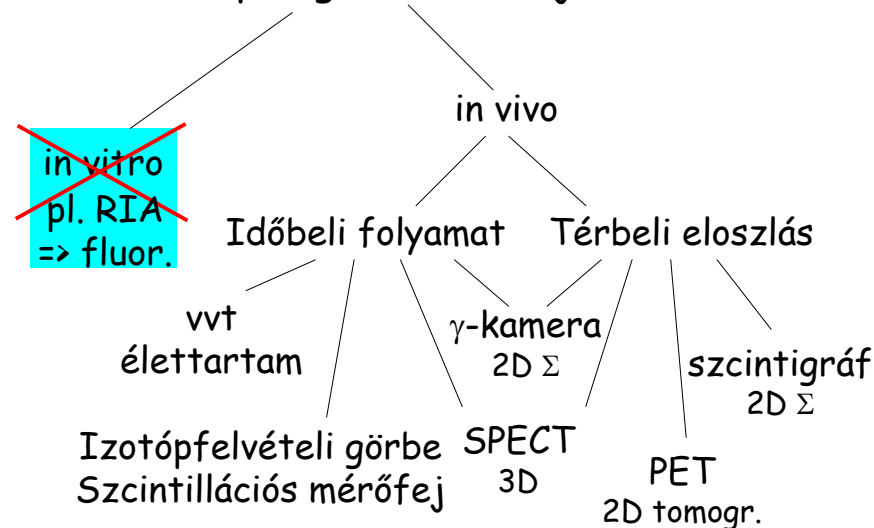
arany középút: néhány 100 keV optimális

^{99m}Tc : 140 keV OK

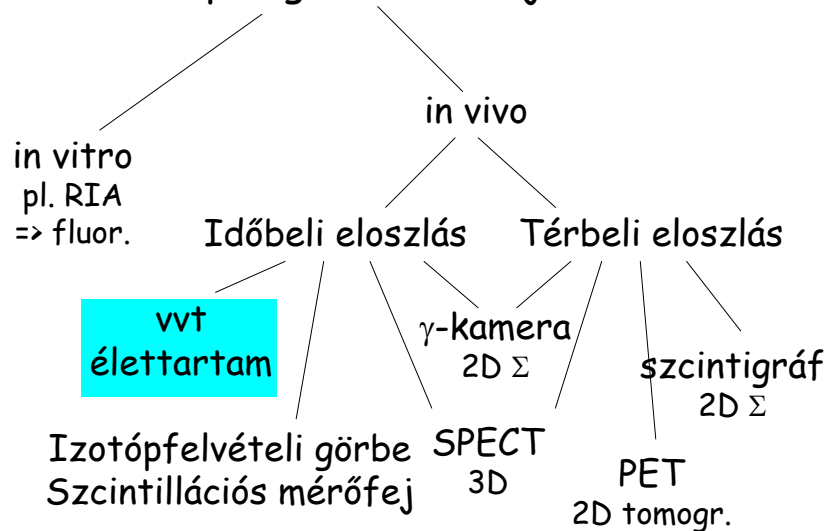
Optimális izotóp: ^{99m}Tc

nagyon sok vizsgálathoz használják
megfelelő hordozó molekulához kötve

Izotópdiagnosztikai eljárások

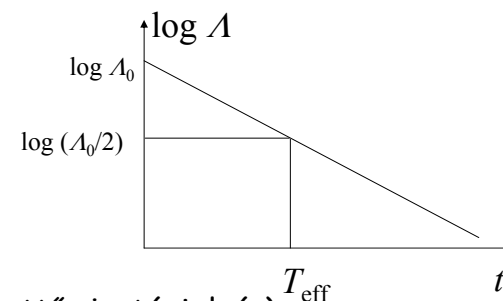

Izotópdiagnosztikai eljárások

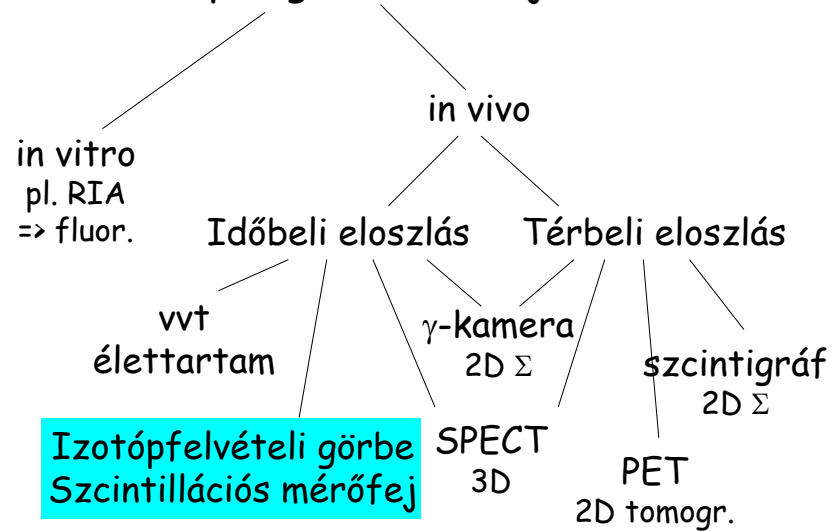
In vivo > dinamikus vizsgálat > vörösvértest élettartam

vér + ^{51}Cr -al jelzett szérumalbumin $\Rightarrow$
visszaadják
vérvétel
időközönként,
aktivitásmérés

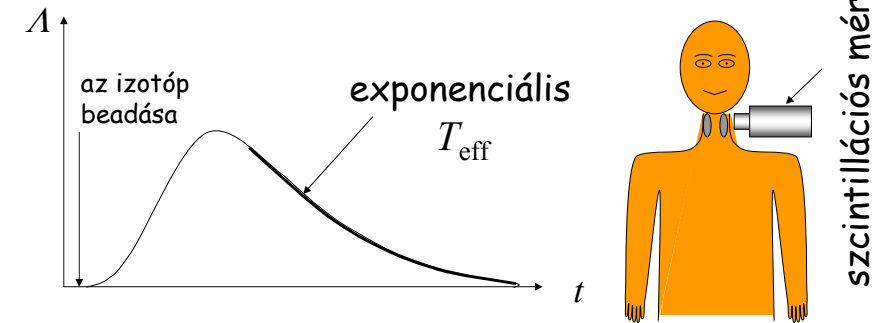
(ld. gyak. jegyzet: kettős izotópjelzés)
A mérés in vitro, de az izotópot in vivo használjuk

Izotópdiagnosztikai eljárások

In vivo > dinamikus vizsgálat > izotópfelvételi görbe

pl: pajzsmirigy ^{131}I (jódfelvételi görbe)
 ^{131}I β -t is sugároz ezért manapság inkább $^{99\text{m}}\text{Tc}$ pertechnetát $\text{Na}^{99\text{m}}\text{TcO}_4$

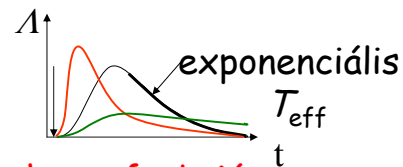
Biológiai kiürülés
+ fizikai bomlás

A bomlási
valószínűségek adódnak

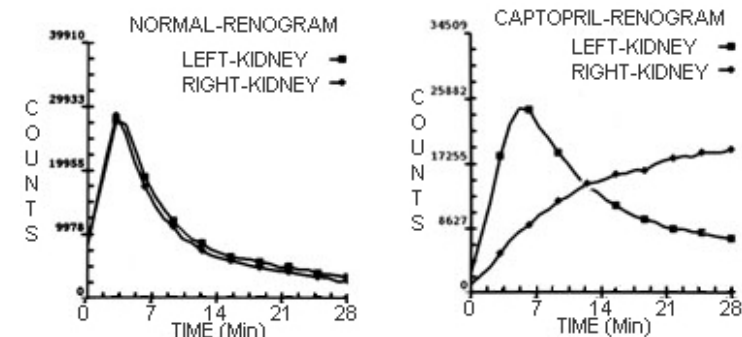
össze: $\lambda_{\text{fiz}} + \lambda_{\text{biol}} = \lambda_{\text{eff}}$

$$\lambda = \frac{\ln 2}{T} \rightarrow \frac{1}{T_{\text{eff}}} = \frac{1}{T_{\text{fiz}}} + \frac{1}{T_{\text{biol}}}$$

↑ mérjük
 ↑ tudjuk
 ↑ számoljuk
 (táblázat)

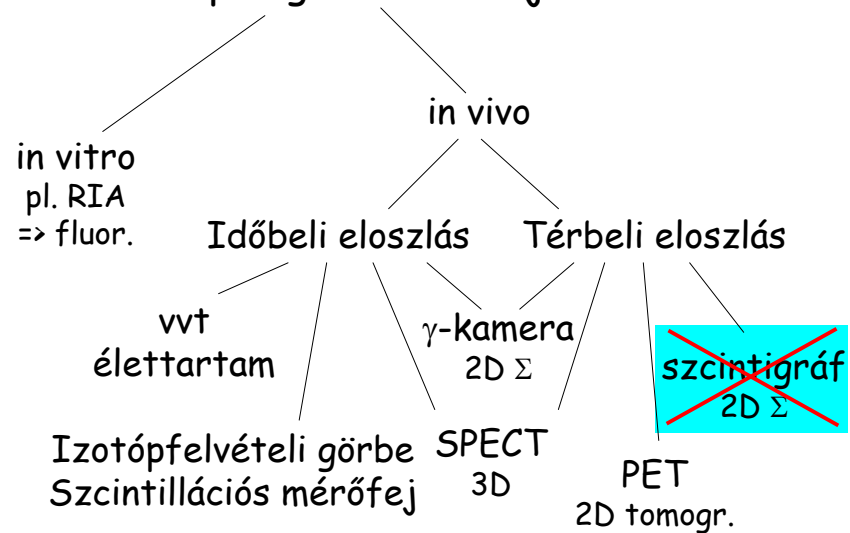

Vesefunkció vizsgálat (renogram)

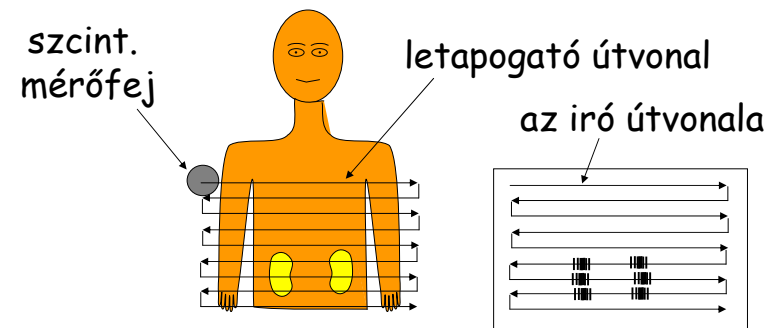
Ue. vesefunkció vizsgálatára (renográfia)

Izotópdiagnosztikai eljárások

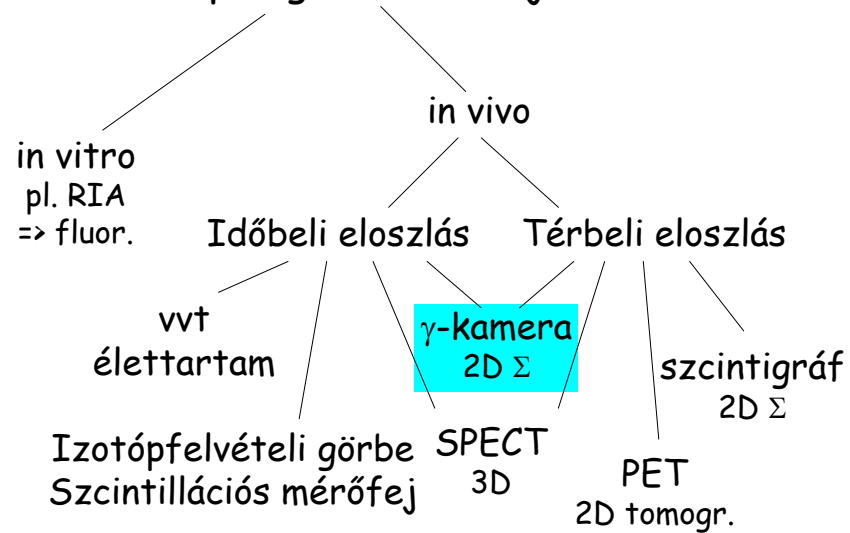

In vivo > Statikus vizsgálat, térbeli eloszlás > szcintigráf

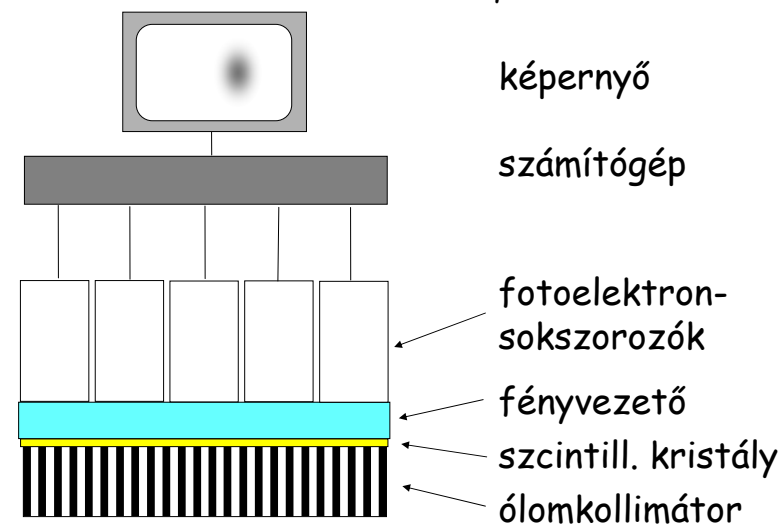
Egyszerű elv, lassú, elavult

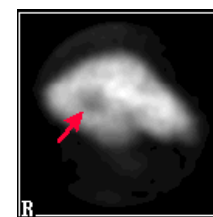
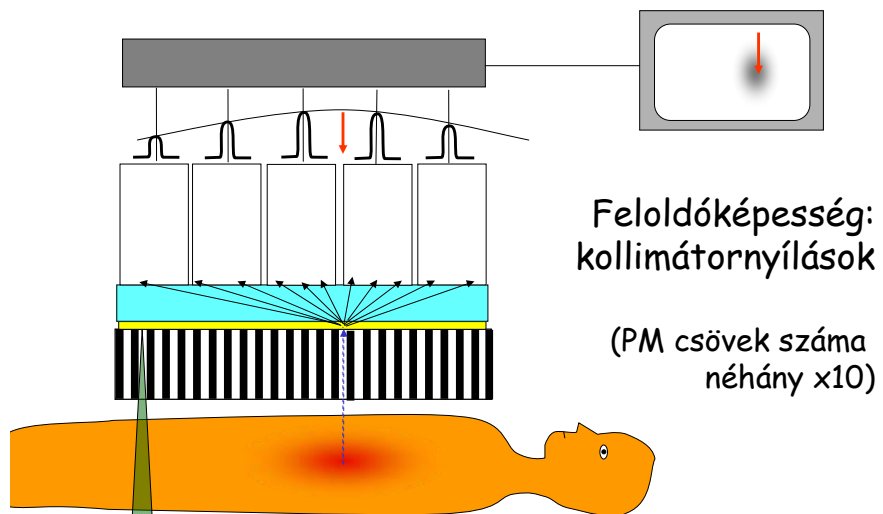
Izotópdiagnosztikai eljárások

In vivo > Térbeli eloszlás > γ -kamera

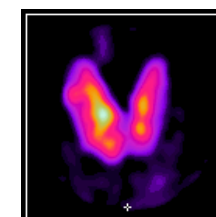

In vivo > Térbeli eloszlás > γ -kamera

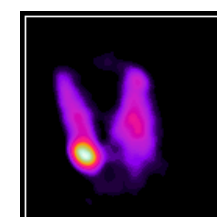
Máj metasztázis

^{99m}Tc fitát

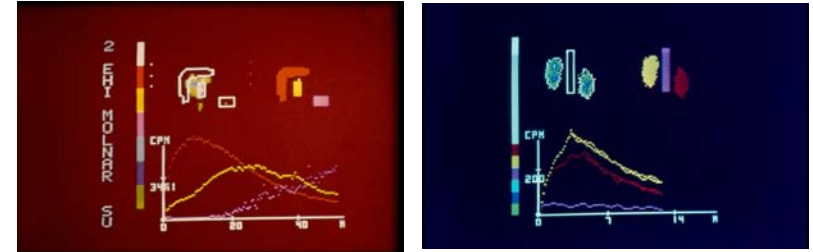
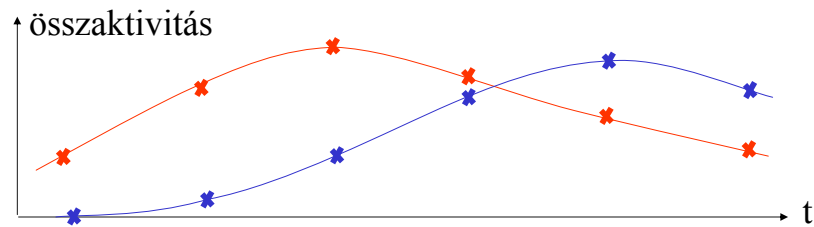
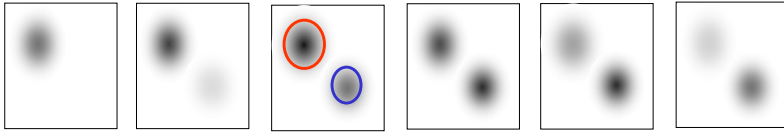
pajzsmirigy
hideggöb meleggöb

^{99m}Tc pertechnetát

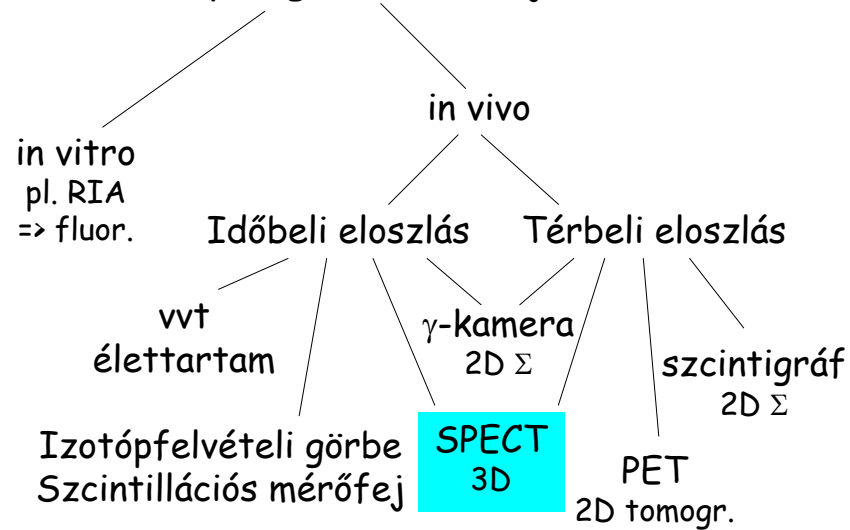

Időbeli és térbeli felvétel kombinálása:

Egymás utáni felvételek γ -kamerával

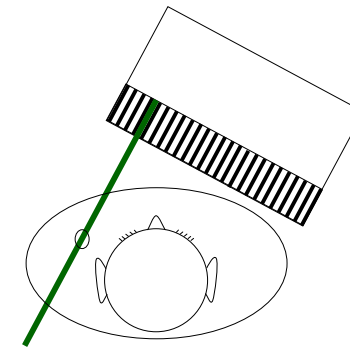

Izotópdiagnosztikai eljárások

SPECT

(Single Photon Emission Computed Tomography)

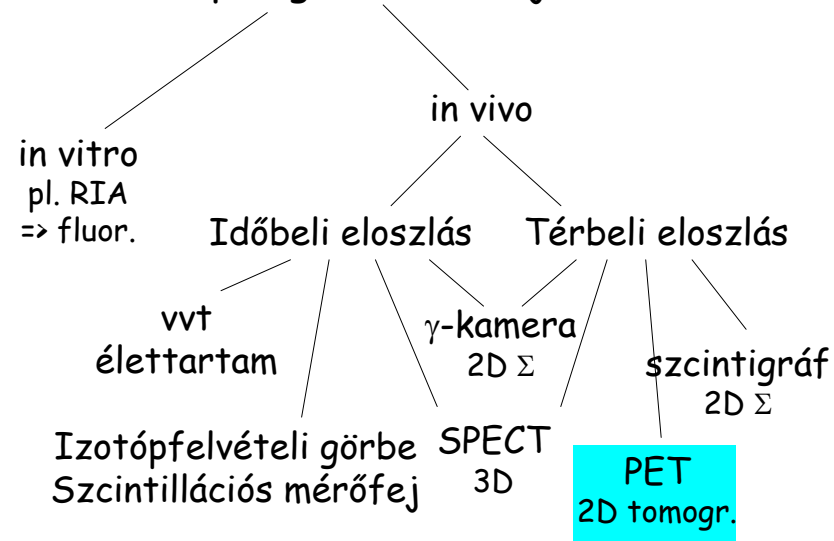
γ -kamera
forog

3 dimenzós kép
izotópeloszlás

SPECT

Izotópdiagnosztikai eljárások

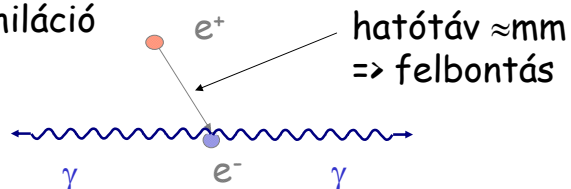
PET (Positron Emission Tomography)

Pozitron bomló izotóp!

Természetben nem fordul elő

Mesterséges előállítás (pl. ciklotron) helyben!

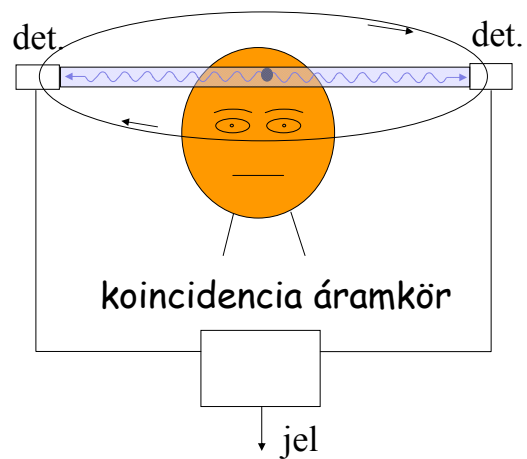
Pozitron annihiláció

izotóp	T (perc)	$E_{\max}$ (MeV)	átl. hatótáv (mm)
^{11}C	20,4	0,96	0,3
^{13}N	9,9	1,19	0,4
^{15}O	2,9	1,72	1,5
^{18}F	110	0,64	0,2
^{68}Ga	68	1,89	1,9
^{82}Rb	1,3	3,35	2,6

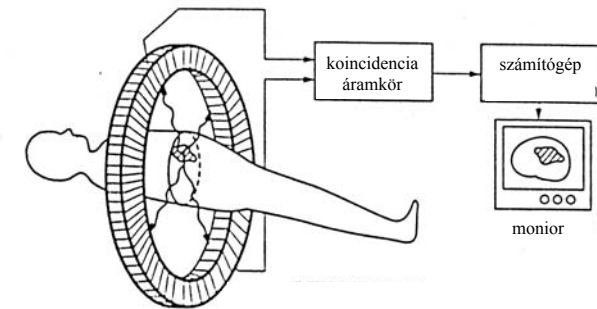

PET (Positron Emission Tomography) elv:

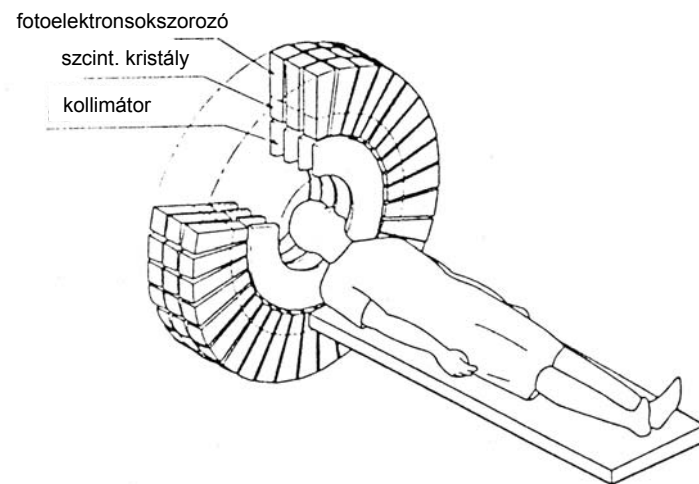

A PET gyakorlati megvalósítása:

Körkörös detektorgyűrűrendszer

Többszörös detektorgyűrűrendszer => 3D kép

Tipikus vizsgálati szerv az agy Radiofarmakonok:

^{11}C ^{18}N ^{15}O ^{18}F

FDG ^{18}F deoxiglükóz

